

XVI - XVIII. ASIRLARDA TÜRKİYE'DE İNŞAAT İŞÇİLERİNİN HUKUKİ DURUMU

Prof. Ömer Barkan

İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi

Türkiye tarihinin içtimaî ve iktisadî meselelerle ilgili konuları ve bu arada işçi sınıflarının asırlar boyunca hukukî ve sosyal durumları ve hayat şartları.. gibi mevzular henüz lâyıkıyla aydınlatılmış değildir.

Bu hususta, tarihçilerimizin bu meselelerin ehemmiyetini takdirde gecikmiş olmaları kadar, *tarihî kaynaklarımızın fakirliği* de âmil olmaktadır. Gerçekten, bu konuların işlenilebilmesi için hususî mâhiyette bir kısım arşiv malzemesine ihtiyaç vardır. Halbuki, Avrupa memleketlerinde olduğu gibi, şehir, âile, noter, kilise veya esnaf cemiyetlerinin *hususî arşivleri* halinde, günlük hayat problemlerini müşahhas ve teferruâtlı bir şekilde aksettirmekte olan vesika koleksiyonları bizde yoktur. 25 - 30 senedenberi tarihî tetkiklere açılmış olan arşivlerimiz de, *Osmanlı İmparatorluğunun merkezi devlet büroları arşivlerinin pek noksan ve dağınık kalıntılarından* ibarettir ve bu halleriyle iktisadî ve sosyal meselelerden ziyade devlet idare ve teşkilâtının bazı hususiyetlerini aydınlatmaya yaramaktadır.

Türkiye tarihi üzerindeki araştırmaların bu noksanları gözönünde tutulduğu takdirde, dinleyicilerimizin, bugünkü konferansımızda inşaat işçilerinin nasıl yetiştikleri, hangi şartlar altında nasıl çalışıp yaşadıkları, halkla ve devletler olan münasebetleri hakkında verebileceğimiz malûmatın lâzımgeldiği kadar teferruâtlı ve her bakımdan tatminkâr olamayacağını müsamaha ile kabul edeceklerini umarız.

* * *

Gerçekden, inşâat işçileri hakkında burada verebileceğimiz malûmat daha ziyade XVI ncı asırda ve bu asırda da yalnız *âbidevî devlet yapılarından birinde çalışan işçilere* âittir.

Mevzuumuzun bu suretle hududlandırılmış olmasının sebebi ise, şimdiye kadar yaptığımız araştırmalarda çok yakın bir alâka ve dikkat göstermiş olmamıza rağmen, elimize, bu mevzuların her yönüne âit esaslı arşiv malzemesinin henüz geçmemiş olmasıdır.

Son zamanlarda tetkik etmek fırsatını bulduğumuz «Süleymaniye Câmi ve imâreti inşâatına âit haftalık masraf defterleri» bu hususta bir istisnâ teşkil etmektedir. Bu sebeble, onların tetkikinden çıkan bazı neticeler, konferansımızın belli-başlı malzemesini teşkil etmektedir. Bu defterler sayesinde, yalnız XVI ncı asırda inşâat işçilerinin hukukî ve iktisadî durumu hakkında bazı malûmat vermiş olmakla kalmıyacak, aynı zamanda *Osmanlı İmparatorluğu tipindeki Şark monarşilerinde büyük câmi ve imâretler ne'inden âbidevî devlet binalarının hangi şartlar içinde nasıl inşâ ettirilmiş olduğuna* dâir enteresan bir misal de vermiş olacağız.

İşçi tedâriki meselesi :

Süleymaniye Câmi ve imâreti gibi bir seri âbidevî tesisleri ihtiva eden bir «Külliyeye» nin inşa edilebilmesi için, kalabalık bir işçi ordusunu (inşâatın seyrine ve mevsimlerin icablarına göre istenilen mıkdar ve vasıflarda olmak üzere) 8-10 sene müddetle, daima el altında bulundurmak ve işlerin arzu edilen sür'at ve hacimde yürütülebilmesini sağlayacak şekilde her çeşit malzemeyi zamanında temin etmek, *memleketin iktisadî ve smâi gücü ile de alâkah muazzam bir teşkilât ve idare meselesi* idi.

Evvelâ şurasını belirtmek isteriz ki, bu muazzam inşâat manzûmesini meydana getirebilmek için kullanılan iş gücü, esas itibarıyla, gündeliklerle çalışan *serbest* işçilerdir. Yapı işinin büyük yükü,

[1] Süleymaniye câmi ve imâreti binaları inşâatının 1553-1558 arasındaki 5 sene 7,5 aylık bir devresi zarfında inşâatda çalışanların isim ve memleketleri ile gündeliklerini ve hafta içinde çalıştıkları günleri ve mühaya'a edilen her türlü malzemenin mıkdar ve fiyatlarına âit hesapları ihtiva eden 164 defterden ibaret olan bu vesikalardan faydalanarak hazırladığımız bir eser, yakında «Türk Yapı ve Yapı Malzemesi tarihi için kaynaklar: Süleymaniye câmi ve imâreti inşâatına âit Muhasebe Defterleri» ismi altında neşredilecektir.

teknik ve san'at bakımından bütün mesuliyetleri ücretle çalışan serbest usta ve işçilerin omuzlarında idi. Taşçı, duvarcı, dülgör, demirci, kursuncu, camcı, nakkaş, lâğımçı veya kaldırımçı gibi *vasıflı* usta ve çıraklarla ırgad veya hamal.. ilâh. gibi *vasıfsız* olanların çoğu hep bu ücretle çalışan serbest işçiler zümresine mensuptu. Elimizde mevcut Mufassal Muhasebe Defterlerinin âit olduğu inşaatın 5 sene 7,5 aylık son devresi² zarfında bu serbest işçiler, cem'an 1 468 654 iş günü çalışarak bu müddet zarfında sarfedilen mecmu iş günününün % 55 ini temin etmişlerdir. Geriye kalan iş günlerinden 1 057 560 ı (%40), askerî bir teşkilâta mensup hizmet kıtalarını teşkil eden *acemi oğlanları* tarafından temin edilmiş, *esirler* ise ancak 137 508 iş günü (yani bu müddet zarfında sarfedileu) umumî iş günü yekûnunun %5 i kadar çalışmışlardır.

Bu suretle elimizde Muhasebe Defterlerinin mevcut bulunduğu devre içinde, 1 233 169 iş günü tutan *kalifiye işçi mesâisi yekûnu*nun hemen hepsi ile, ırgadlık ve hamallık.. gibi vasıflı bir işçilik istemiyen işlerin % 23,8 ini ücretle çalışan serbest işçiler temin ettiğine göre, tetkiklerimizin sıklet merkezini bu sınıf işçilerin teşkil edeceğinde şüphe yoktur.

* * *

Böyle muazzam bir yapıya lâzımgelen aded ve vasıflarda serbest işçiyi (zamanına göre bir «dev şehir» manzarası 'arz etmekte olmasına ve tam bir asırdanberi devam eden hummalı bir inşâ faaliyetinin yetiştirdiği tecrübeli bir işçi kalabalığını sinesinde barındırmakta bulunmasına rağmen) sadece İstanbul'dan ve hattâ daha geniş fakat mahdûd ve muayyen bir bölgenin mahallî ve normal kaynaklarından temin etmek imkânsızdı ve bu hususta İmparatorluğu teşkil eden geniş ülkelerin her çeşit insan ve malzeme kıymetlerinden faydalanmak zarûret ve an'anesi mevcuttu.

Diğer taraftan, geniş imparatorluk ülkesinin birbirinden uzak köşe ve bucaklarından yeni iş sâhalarına sevkedilecek olan yüksek vasıflı ve kalabalık bir işçi ordusunu, istenilen yerde ve daima istenilen bir seviyede muhafaza edebilmek için, devrin inşaatçılarınun *serbest bir iş borsasının arz ve talep mekanizmasına* güvenemiyecikleri de âşikârı. Çünkü, devrin nakil ve muhabere vasıtalarının

[2] Baştan üç senelik kadar bir devre âit defterler kaybolmuştur.

kifayetsiz durumunun icabı olarak, bahis mevzuu bölgelerdeki iş kuvvetleri, *iktisadî mânâda birbirinden habersiz ve dağınık bir halde yaşıyor ve böyle normalin üstünde büyük bir talebe karşı sağır ve lüzumlu seyyâliyetden mahrum* bulunuyorlardı.

Bu sebeble, iş kuvvetlerini büyük çapta harekete geçirerek, muayyen sâhalara sevk ve teksif edebilmek için, emirlerini her tarafta dinletebilecek bir durumda olan ve her yerde hazır bulunan bir devlet irâdesinin ayarlayıcı müdâhale ve teşkilâtından faydalanmak icab etmekte idi.

Zamanının iktisadî kuvvetlerinin nakil ve muhabere tekniğinin kâfi derecede inkişaf etmiş bulunmamasına rağmen, geniş ülkeler üzerinde kendisine mahsus bir nizamı kurmak ve yaşatmak irâdesi, bu imparatorluğa her sâhayı bir seferberlik havası içinde askerî bir disiplinle teşkilâtlandırmak, içtimaî sınıfları, âdeta devamlı bir harp hali için vazifelendirmek yolunu açmış bulunuyordu. Siyasî veya iktisadî liberalizm'in bütün şekillerine inanmayan, sınaî veya ticarî her türlü faaliyet sahalarına müdahale ve fiyatları tesbit eden, köylüyü toprağına bağlayan ve her zümreden tab'asına devamlı bir seferberlik halinin icap ettirdiği ağır vazife ve mükellefiyetleri tevzi etmeği kendisi için tabîî bir hak bilen imparatorluk nizamı içinde, *inşâat işçilerinin devlet büyüklerine âit binalarda ücretle çalışmak mecburiyeti* de tabîî görülmek lâzımgeliyordu.

Bu mükellefiyetin mâhiyet ve şumuliyle, imparatorluk nizam ve teşkilâtı içindeki yerini ve temsil eylediği zihniyeti tebarüz ettirebilmek için; evvelâ, Süleymaniye Câmî ve imâreti inşaatına işçi tedariki için verilmiş olan bazı emirleri gözden geçirmek faydalı olacaktır:

Hususî bir merasimle câmî'in temellerinin atılacağı tarihten bir ay kadar evvel 13 Haziran 1550 (957 yılı Rebî'u'l-âhır sonları) yazılmış olan bir fermenda, Rum-eli eyaletinde mevcut bütün sancak beğlerine ve kadıllara, İstanbul'da bina olunan imâret için bennâ ve dülger lâzım oldukça, Mimar Başî Sinan tarafından kendilerine *tezkere* ile adam gönderildikçe, istediği ustaların buldurulub gönderilmesi lüzumu ehemmiyetle tenbih edilmekte idi.

Aşağıdaki kayıtların tetkikinden anlaşılacağı veçhile, Mimar Başî bu taleplerini doğrudan doğruya mahallin kadınlarına *tezkere* göndermek suretiyle yapıyordu. Umumiyetle tezkerelerini Divana

hitaben yazıyor ve oradan istihsal ettiği emirleri hizmetinde bulunan mütemed veya mimarlardan biri vasıtasıyla ve celb edilecek ustaların isimlerini ihtiva eden bir defterle birlikte kadılara gönderiyordu. İmparatorluk dahilinde mevcut bütün *inşaat ustaları ile inşâ mâlzemesi imal ve satışı ile* meşgul türlü esnaf zümrelerinin en büyük âmiri ve reisi olan *Mimar başıların kendilerine tâbi usta ve esnafın isim ve ihtisaslarını bildiren defterlerden* veyahut daha evvel başka bir yapıda çalıştırılarak ehliyetleri tesbit edilmiş usta guruplarının adres ve hüviyetlerini tesbit etmiş olan listelerden faydalanarak, lüzum hâsıl oldukça, muayyen aded ve vasıflardaki işçiyi çok defa isim zikretmek suretiyle istemesi dikkati çekmektedir :

Gerçekden, 958 yılı Şevvali başlarında Edirne Kadısına hitâben yazılmış olan ve aynı şekilde Bursa, Amasya, Kastamonu ve Lârende Kadılarına da gönderilmiş bulunan bir tamimde; imâret-i âmire inşâatı için lüzumlu görülen taşçı ve kursuncu ustalarının «isimleriyle mufassal defter olunub» gönderildiği, «vusûl buldukda *defterde isimleri mukayyed olanları buldurub* ve defterden dahi hâric kaç nefer var ise defter idüb», *Nevrûz'da* inşâata başlandıkda İstanbul'da hazır bulunmak üzere yola çıkartılmaları emredilmektedir. Hükümde ayrıca, defterde isimleri yazılı ustalar yerine ehliyetsiz kimselerin sokulmaması, aksi takdirde bu gibi ehliyetsiz ustaların memleketlerine iâdesi icab edeceğinden yol paralarının mes'ullerine ödetileceği belirtildiği gibi; ortadan kaybolanların kefile bağlanmak suretiyle vaktinde iş başında bulunmalarının temini ve hiç bir bahane ile kimseden rüşvet almağa teşebbüs edilmemesi, usta temini hususunun günün en mühim işi telâkki edilerek ona göre dikkat ve itina gösterilmesi lüzumu şiddetli bir lisanla tenbih edilmektedir.

2 Rebî'u'l-evvel 959 tarihli diğer bir hükümden Sağ Bölük ulûfecilerinden mütemed Ali Beğın elindeki *defter* gereğince Üskübden 24, Niğbolu'dan 26 benna toplamağa gönderildiği; Sipahi oğlanlarından mütemed Mustafa Beğın de yine *defter mücibince* Amasya'dan 40, Merzifon'dan 10 ve Kastamonu'dan 21 benna getireceği; Silâhdarlar cemâ'atinden Mustafa'nın ise Karaman'dan 21, Bil-Viran'dan 5 ve Lârendeden 14 benna istiyeyeceği anlaşılmıştır.

Bursa Kadısı tarafından gönderilmiş olan (tarihsiz) bir tezere sûretinden öğrendiğimize göre de (her halde vaktiyle verilmiş olan böyle bir emre uyularak), Bursa'dan 10 benna ile 4 sengtraş,

9 neccâr ve 3 sarrâc gönderilmiştir ve ortadan kaybolmuş bulunan bennaların bulunması için de lâzımgelen kimselere gerekli tenbihler yapılmıştır.

Bu suretle, işlerin hacmi arttıkça veyahut mevcut ameleden bir kısmı muayyen bir hizmet müddeti hitamında işten ayrıldıkça, *yeni listeler* gönderilerek taze iş kuvvetlerinin inşâata iltihakları temin edilmiş ve *bu şekilde işçi celb ve sevki, inşâatın son senele-rine kadar devam etmiştir* :

Edirne Kadısına gönderilmiş olan 2 Cemaziye'l-âhır 960 tarihli bir emirde, «Mi'mar Başî tarafından gönderilen *defterde mestûr* ve mukayyed olan imâret-i şerifin binasına ve mermer işine yarar üs-tâdlar» ın «üstâdhkalarına müte'alılık olan âlât ve esbâblarıyla» gön-derilmesi istenilmektedir.

Süleymaniye Câmî ve imâreti inşâatı münasebetiyle, işçi tedarik ve celbi için verilmiş olan emirler arasında elimize geçen mah-dud bir kaç hükmün *ihtiva ettiği prensipleri* daha vâzih bir şekilde tebarüz ettirebilmek için, *benzeri diğer inşâat dolayısıyla daha son-raki tarihlerde verilmiş olub, aynı sistem ve espriyi temsil ettikleri kabul edilebilecek olan diğer bazı hükümleri de* gözden geçirmek lâzımgelmektedir :

Edirne Kadısına hitâben yazılmış olan 18 Cemaziye'l-evvel 973 tarihli diğer bir hükümde, Mi'mar Sinan tarafından Büyük Çekme-ce'de bina olunacak olan köprü hizmeti için dıvarcı lâzım olduğu belirtildikten sonra şöyle denilmektedir :

«Taht-ı kazanda olan *bennânın yarar üstâdlarından yazub bir-birine kefilleyüb gönderesinki Nevruzda gelüb hidmete mübâşeret eyliyeler*. Husus-ı mezbûr mahalli ihtimâmdır, ana göre yarar üs-tâdlardan gönderüb ve her kim ki yazub gönderesin, defter idüb mukaddem gönderesin ki geldikte ana göre yoklana». Hükmün al-tına derkenâr şeklinde ilâve edilen kayıtlardan, aynı emrin birer sûretinin Lârende, Konya, Kayseriye, İskilib, Merzifon, Gümüş, Kastamonu, Taş-köprü, Gelibolu, İnoz, Midillu, Ferecik, Üsküb, Se-lânîk, Siroz ve Amasya Kadılarına da gönderilmiş olduğu ve bu su-retle oldukça geniş bir sâhadan işçi celbine teşebbüs edilmiş olduğu anlaşılmaktadır.

27 Reeb 975 tarihli bir fermanla ise, İkinci Selim'in babası Kanunî Süleyman'ın (Süleymaniye Câmî'i yanındaki) türbesini bina ettirmek için ,lâzım olan mermer işçilerini tedârik maksadıyla Bursa, Amasya, Kastamonu ve Merzifon Kadılıklarına, şu emir verilmektedir: «Taht-ı kazânuzda mermer işi işlemeği bilir *üstâd taşçı* var ise, *san'atlarına lâzım olan âletleriyle* ihrâc idüb ber-vech-i isti'câl irsâi idesin ki gelüb hidmete mübâşeret ideler. *Amma bu bahane ile ba'zısına himâyet, ba'zısına teklif idüb kaadır olmayanlarına mücerred taşçısın deyu yazıub ahz ü celbden hazer eyliyesin*». Hükümün son fıkraları, *devlet emir ve kuvvetiyle işçi toplamak usulünün ne gibi sâ-i istimallere müsâit olduğunu* göstermek itibariyle dikkate şâyandır. 4 Zilka'de 980 tarihli bir hükümde, Edirne'de inşa olunmakta olan *Selimiye Câmî'i* binası için benna ve neccar lâzım olduğundan; Gelibolu, Silivri ve Ferecik ve İnoz Kadılarına şu emir verilmektedir:

«Taht-ı kazanızda ne mıkdar bennâ ve neccâr bulunur ise *isimleriyle defter idüb ve 'âdet üzere kefilleyüb âlât ve esbablarıyla* yarar adamlarunuza koşub mahmiye-i Edirne'ye gönderiib binâ eminine ve Mi'mar Başına teslîm idesiz..»

* * *

İnşaatda çalıştırılmak üzere devlet kuvvet ve teşkilâtıyla ve aynı metod ve zihniyetle işçi celb ve sevk edilmeğe devam edildiği, fiyatların yükselmeğe başlayarak iktisadî ve içtimaî muvâzene ve nizamın bozulması ve örfî tekâlifin artmış bulunması yüzünden tatbikatta büyük müşküllere tesadüf edilmekte olduğu, muahhar tarihli hükümlerin lisanından anlaşılmaktadır. Meselâ, Midilli Kadısına hitâben gönderilmiş olan 12 Rebî'u'l-âhır 991 tarihli hükümün, Sinan'ın verdiği bir takrire atfen naklettiğine göre; devamlı olarak Şark seferlerine iştirâk külfetinden veya türlü vesilelerle kendilerinden istenilen hizmetlerin çokluğu yüzünden *İstanbul'un bennâ ve neccârının Rum-eli taraflarına kaçıp dağılması* dolayısıyla, evkafın ve mîrinin binalarının tamirine adam bulunamamaktadır. Bu sebeble İstanbul Hisarının tamiri ve sarayda yapılacak inşaat için Midilli kazasından 600 nefer bennâ ve neccârın getirtilmesine lüzum hasıl olmuştur. Gönderilecek ustalar İstanbul'a geldiklerinde «*olgelen 'âdet ve kanun üzere yevmiye ücretiyle hizmetde buluncaklardır*». Hükümün kaydetmiş olduğu şekliyle Midilli kazasından bu kadar kalabalık bir usta gurubunun çıkabileceğinin tahmini kay-

da şâyandır. İstanbul'da Saray-burnunda inşâ olunan bir köşk içinde neccâr ve taşıcı lâzım olduğu zaman, İstanbul Kadısına ve Mimar Başu Davud Ağaya gönderilmiş olan 1001 tarihli bir emirde, bazı hal ve zamanlarda devlete âit binalar için yapı ustası tedâriki işinin tesadüf ettiği müşküllerin derecesini ve hususî şahısların yapılarında çalışmakta olan ustaların toplanması gibi halk için sıkıntı kaynağı ne gibi zecrî tedbirlere baş vurulduğunu göstermektedir: «cümle mahalle imamların ketürdüb her mahallede yeniden binaya mübâseret edenlerin binalarından neccârâan ve haccârdan ne denlû kimesne var ise ahub kasr-ı humâyûnum binasıyçün ta'yin eyliyesin amma mübâşirler kimesnenin akçesin ahub himâyet itmek ihtimali olmaya».

Aşağıdaki iki kayıt da, devlet binalarında çalıştırılmak üzere memleketin muhtelif bölgelerinden işçi celb ve sevki usullerinin muahhar tarihlerdeki tatbikatının misallerini vermektedir. İstanbul'da Nur-u Osmaniye Câmî'i yapılırken (H. 1162-1169) inşâatı bir ân evvel bitirebilmek için kâfi miktarda usta tedârik ve gelenleri muhafaza maksadıyla şu şekilde hareket edilmiştir: «işin hitâmına müsâra'at için Anadolu'da Azerbeycan ve Kayseriye ve Kastamonu ve İznikmid ve havâlilerinden ihzar olunandan başka, Rodos ve Sakız ve İzmir ve Midillu cezirelerinden eli arşunlu kalfalar ile neferâtım ihzâr ve firarlarından muhafaza için mesfûrâmın kefilleri ve cizye kâğıtları ahz ve mahsus hanlara iskân ittirilib neferât iksâr» ettirilmiştir.

Görülüyor ki, Osmanlı İmparatorluğunda inşâat ustaları devlete yahud devlet büyüklerine âit binalarda çalışmak üzere devlet teşkilât ve kuvvetleriyle celb ediliyor ve iş yerlerinde, süresi ve şartları bizim için lâyıkiyla belli olmıyan bir şekilde, fakat ücretle çalışmak mecburiyetinde bırakılıyorlardı. Ustaların çok defa isim ve sayıları tasrih edilmek suretiyle askere celb edilir gibi toplanarak, iş yerlerine nezaret altında sevkedilmeleri; kefalete bağlanmaları, kaçakların alâkahlara, (her halde halife ve yiğit-başu'lara olacak) buldurulub cebr ile gönderilmeleri; hattâ, Nur-ı Osmaniye Câmî'ine âit biraz yukarıda zikredilen izahattan öğrenildiğine göre, kaçıp gitmelerini önlemek için, İstanbul'da muayyen bazı hanlarda topluca ikamete mecbur tutulmaları ve ellerinden cizye kâğıtlarının alınması gibi tedbirlerin mevcudiyeti de bu mükellefiyetin ciddiyetini göstermektedir.

Osmanlı İmparatorluğunda, devletin lüzum gösterdiği hal ve yerlerde (diğer işçi zümreleri için olduğu gibi) inşâat ustalarının da çalışıp çalışmamakta hür olmadıkları ve çalıştıkları takdirde istedikleri şartları kabul ettirmek hususunda serbest bırakılmadıkları muhakkaktır. Fakat, inşâat ustalarının tâbi olduğu *bu mecburî hizmet külfetinin mâhiyetini iyi anlamak ve işçinin ruhunda bu mükellefiyeti kolay hazmedilebilir bir hale sokan âmil ve şartları da gözönünde bulundurmak lâzımgelir:*

Evvelâ, inşâat yerine sevkedilen ustalardan bir çoğunun vazifelerini, büyük bir tazyik hissetmeden, bugün *askerlik hizmetini ifaya dâvet edilmiş bir vatandaşın bu mükellefiyeti yerine getirirken duyduğu teslimiyet ve buyruk tutma psikolojisi* ile ifa etmiş olması pekâlâ mümkündür ve böyle bir zihin yapısının da Osmanlı İmparatorluğu nizamı içinde kolayca teşekkül etmiş olması lâzımgelir.

Bu duygudan mahrum olarak veya diğer her hangi bir sebep ve mülâhaza ile, inşaat yerine âdeta zorla sevkedilmiş olan ustaların da, orada çok sıkı bir inzibat altında eli değnekli memurlar tarafından *esirler gibi* çalıştırıldığı da zannedilmemelidir. Bir takım haylaz işçileri yola getirmek için kullanıldığı bazı metinlerde tesadüfen zikredilmiş olan sopa'nın da şantiyenin idare âmirleri ve sanatın büyükleri için tanılan pederâne bir otoritenin tezahürü şeklinde sembolik ve nâdir kullanılan bir vasıta olduğu tahmin edilebilir.

Buna mukabil, *ücretler* hususunda görüldüğü veçhile, inşâat usta ve işçilerine (işleri başında buldukları müddetçe) oldukça *yüksek ve çok çeşitli kademelerde bir ücret ödenmektedir* (bk. grafik No. 4)³. Bu ücretlerin bilhassa XVI ncı asrın ilk yarısında tatmin edici olduğunu ve çok muntazam bir şekilde ödendiğini de söyleyebiliriz. Gerçi bu ücretler, serbest bir iş piyasasında arz ve talep kuvvetlerinin bir muvâzenesi neticesi tayin edilmiş değildir. Osmanlı İmparatorluğunda işçi ücretleri de, diğer eşya ve hizmet fiyatları gibi, resmî makamlar tarafından tâyin ve tespit edilmişlerdir. Bununla beraber, bu hali, imparatorluğun iktisadî ve içtimaî nizamı içinde, normal ve zarurî görmek icabeder. Bu suretle, *âdet ve kanun ile* takarrür etmiş bulunan ücretlerin, zamanla teessüs eden bir ik-

[3] Bu grafikler konferans salonunda teşhir edilmiştir.

tisadî muvazenenin bir ifadesi olması ve bu yüzden işçiyi serbest piyasanın arz ve talep kanununun insafsız mekanizmasının istismarından koruyan *âdil ve mâkul bir fiyat* teşkil etmiş bulunması mümkündür.

İnşaatda çalışan işçinin nisbî bir hürriyet ve refah içinde ve *oldukça serbest* bulunduğunun diğer bir delili de, işçilerin devamları meselesi tetkik edilirken görüldüğü veçhile, *şantiyede zannedildiği kadar sıkı ve ağır bir devam mecburiyetinin ve ağır bir disiplin hâkim bulunmadığının* anlaşılmağa olmasındır:

Çünkü, yevmiyelerini almaktan vazgeçmiş gözükenlerden birçokları, mevsim şartlarına veya tamamiyle şahsî alâka ve durumlarına göre, *bir hayli devamsızlık yapabilmektedirler* (bk. Grafik No. 3). Muayyen haftalar içinde defterlerde kayıtlı bulunan ustalardan birçokları müteakip haftalarda az veya çok kısa müddetler için veya devamlı olarak işi terkedebildiği gibi; haftalık veya aylık kontenjanlar yeni iltihak ve ayrılmalarla daima değişmektedir. Bu hususu tespit için tanzim edilmiş olan grafiklerde aylar ve yıllar boyunca *işçilerin devir sür'atına* dair sarih müşahedeler yapmak mümkün olmaktadır. Gerçekten, *mecburî hizmet mükellefiyetinin süre ve şekillerinin bizim bilmediğimiz bir tarzda tahdid edilmiş ve bazı kaidelere tâbi tutulmuş olması lâzımgelir.*

Haftalık ödeme cedvellerinde isimleri yazılı bulunduğu için İstanbul'da buldukları anlaşılan ustalardan bir çoğunun hafta içinde şu veya bu sebeple vuku bulan devamsızlıkları yüzünden, bazı haftalarda fiilî olarak çalışılan *iş günlerinin mecmu yekûnu*, o hafta içinde bütün işçilerin tam bir devamı ile elde edilecek iş günü yekûnunun bazan yarısından aşağıya düşmektedir. Aynı devam grafiklerinden hıristiyan işçilerin umumiyetle tâtii yaptıkları yortu günlerinden başka; bazı sofı hıristiyanların pazar günleri de işe gelmedikleri anlaşılmaktadır. 3 numaralı grafikte bennâların devamını gösteren *üst çizgiye karakteristik profili veren hususiyet*, pazar günlerine mahsus olan bu çöküntülerdir.

İşlerin hacmi veya hava şartları müsait bulunmadığı zamanlarda büyük işçi guruplarının tamamen terhis edilmesi veya İstanbul içinde hususî şahıslara ait inşaatta kendilerine az veya çok uzun süren devreler için iş aramak üzere serbest bırakılmaları da, mecburî hizmet mükellefiyetinin sert prensiplerinin *fiiliyattaki tahakkuk şekillerini zarurî olarak yumuşatan âmiller arasında hesaba ka-*

tılmaktadır. Esasen ücretlerin dolgun ve muntazam ödendiği ve hayat şartlarının müsait bulunduğu yerlerde *devlete ait inşaatta seve seve gönüllü olarak çalışmak istiyebileceklerin adedi de artacağından, zecri tedbirlere daha az ihtiyaç hissedilmiş* olacağı da tabiidir.

Hulâsa; Osmanlı İmparatorluğunda inşaat işçilerinin ve bu arada bilhassa câmi ve imâret gibi büyük âbidevî inşaatta çalışmakta olanların içinde buldukları şartlar, prensip olarak mevcut bulunan mecburî hizmet mükellefiyetlerine rağmen; devrin umumî iktisadî şartları ve konjonktür vaziyeti müsait bulunduğu devrelerde (ki bahsettiğimiz eserimizde tetkik mevzuu olan Süleymaniye külliyesi inşaatı kanaatımızca böyle bir devre rastlamaktadır) bu meslek zümrelerini tatmin ederek onları *'aded ve kalite itibarıyla her gün daha fazla zenginleşmelerini mümkün kılan nispeten müsait şartlardır.* Padişahların din ve hayır işleri için yaptırdıkları hayrâta zulüm ve haksızlık karıştırmış olmak endişesi, bahis mevzuu inşaatın yapılması için açık tutulan padişah hazinelerinin ekseriya engin kaynaklara sahip bulunuşu yüzünden paranın büyük bir semahatla sarfedilişi... gibi sebepler de bu kabîl inşaatta çalışan işçilerin vaziyetini düzeltmektedir. Bu sebeple Osmanlı İmparatorluğunda âbidevî büyük inşaattan birçoğunun Mısır'daki ehramların yapıldığı şeklinde insanlık tarihinde bir zulüm ve i'tisaf timsâli bir hâtıraları kalmamıştır.

* * *

Bu binalarda çalışan amelenin nisbeten müsait olan durumlarım ve kendilerine yükletilmiş olan mükellefiyetlerin mâhiyet ve ağırlık derecesini daha iyi anhyabilmek için, bahis mevzuu mükellefiyetleri, Osmanlı İmparatorluğu teşkilât ve nizamı içinde, aynı sanatkârların aynı devirlerde tâbi oldukları benzeri diğer mükellefiyetlerle mukayese etmemiz lâzımgelir. Zamanının inşaat işçisi çok muhtemel olarak, sultanların yaptırdıkları câmi'lerde ücretle çalışmak mecburiyetinden ziyade; kendilerine tahmil edilen diğer mükellefiyetlerden şikâyetçidir.

1) *Diğer esnafla birlikte inşaat sanayii işçilerinin de «orducu» çıkarmak mükellefiyeti :*

Ordu efrâdının sefer esnasında çeşitli ihtiyaçlarını karşılamak üzere, muhtelif san'at erbabından muayyen nisbetlerde esnafın se-

fere iştirâkleri lâzım geliyordu. «Orducu» namıyla sefere iştirâk edecek olan san'atkârların *yol masrafları ve tazminat bedelleri ar-kadaşları arasında toplanarak kendilerine teslim edilirdi*. Bu şekilde ihracı lâzımgelen ordular arasında inşâat ustaları da mühim bir yekûn teşkil ediyordu.

Meselâ, Hassa Mi'marların başı Mi'mar Davud'a hitaben yazılmış olan 17 Zilhicce 1004 tarihli bir fermanın anladığımızı göre, padişahla birlikte sefere gitmeğe memur edilmiş olan 10 nefer Hassa mi'mar ile 3 nefer hassa su-yolcuya refakat etmek üzere İstanbul'dan 87 bennâ (dıvarcı) ve neccâr (marangoz), 10 bıçkıcı, 40 demirci ve 100 lâğımçı olmak üzere, cem'an 250 ustanın tayin edildiği ve bütün bu guruba Hassa mi'marlardan İsmail'in başbuğ seçildiği kaydedildikten sonra «seninle koşulan taife-i mezbûreyi oh-geldüğü üzere sen hıfz idüb *menâzil ve merâhilde lâzım olan zahirelerin* ve levâzımların akçeleri ile bulıvmekde ihtimâm idesin»⁴. Diğer bir hükümde de «Yolda mühim olan âlât ve esbâbların sen tahmil itdürüb.. ma'an getüresin» denilmektedir⁵.

Aynı şekilde yine, Mi'mar başlık hizmetinde olan Mi'mar Davud'a hitaben yazılmış olan 26 Cemaziyel-evvel 1002 tarihli diğer bir hükümde de «Bec seferine *kırk nefer üstâd ve san'atında mâhir lâğımçı lâzım ve mühim olmağın İstanbul'da ve Galata'da olan lâğımçı tâifesinden 25 nefer üstâd intihâb ve ta'yin idüb irsâl edilmesi*» emredilmektedir⁶. 1102 tarihli bir kayıtdan anladığımızı göre; o sene, İstanbul'dan 27 san'attan (hırfetten) 84 çadır (hamye), Edirne'den 25 san'attan 48 çadır, Bursa'dan ise 24 san'attan 39 çadır orducu çıkarılmıştır. 1185 tarihinde İstanbul Kadısına gönderilmiş olan bir hükümde ise, mesleklerin adları ile herbirinden çıkarılması lâzımgelen orducu miktarı şu şekilde tesbit edilmiştir :

6 kasab, 11 ekmecki, 8 bakkal, 8 aşçı, 7 başçı, 5 attar, 1 berber, 1 bozacı, 2 eskici, 9 terzi, 1 hallac, 8 pabuçcu, 6 nalçacı, 5 sarac, 7 penbebûz, 5 çuhacı, 5 çakırcı, 5 bezci, 8 nalband, 5 palandûz, 2 mumeu, 7 muytâb, 13 arpa satıcısı⁷.

[4] Ahmed Refik, Hicri Onbirinci asırda İstanbul hayatı, s. 21.

[5] Aynı eser, s. 24.

[6] Aynı eser, s. 14.

[7] İsmail Hakkı Uzunçarşılı: Osmanlı devleti teşkilâtında Kapu Kulu Ocakları I, 1943. s. 268.

2) *Avâriz ve salgın şeklindeki mükellefiyetler:*

Esnafın kendi aralarında harçlık tophıyarak muayyen adette «orducu» çıkarıp sefer devam ettiği müddetçe kendi ihtisasları ile ilgili sâhalarda ordunun ihtiyaçlarını karşılamak hizmet ve mükellefiyetleri; yukarıdaki misallerde görüldüğü veçhile; inşaat san'atlarıyla meşgul işçilere de şâmil bulunuyordu. Ordular arasında bulunan divarçı, taşçı, bıçkıcı ve doğramacı.. gibi ustalar askerî geçiş yolları boyunca köprü inşasında, kal'a tamir ve tahkimatında büyük hizmetler ifa etmekte idi. Fakat, seferlere iştirâk için bu usule göre (yalnız esnafı alâkalandırdığı için zarurî olarak mahdud miktarda) hizmetlendirilebilen «orducu» inşaat kitaları yanında; *fevkalâde hal ve vaziyetlerin icap ettirdiği hallerde memleketin büyük bir kısım inşaat usta ve amelelerini seferber ederek muayyen sâhalara sevk etmek ve bu işin mâlî yükünü bütün memlekete tevzi etmek imkânları da mevcuttu.* Zelzele gibi büyük âfetlerin kal'alarda yaptığı tahribatı tamir etmek veya yeni fethedilen memleketlerde yeniden büyük kal'alar inşa etmek lâzımgeldiği zaman bu usule müracaat edildiği görülmektedir.

Osmanlı İmparatorluğunun idarî ve malî teşkilât ve an'aneleri arasında mühim bir mevki işgal eden bu usulleri, 'avâriz⁸ veya *salgın* nâmı altında anılan fevkalâde tekâlif ve vergiler arasında mütalâa etmek lâzımgelir. Gerçekten, bu sistem gereğince donanma için kürekçi, sefer ihtiyaçlarında kullanılmak üzere amele toplandığı, harp levâzımı, zahire, yelken bezi.. temin edildiği gibi; divarçı, taşçı, dülgere, lâğımçı, ırgad, saka tedârik etmek de mümkün bulunmaktadır. Bu hususta padişah dîvanının fevkalâde hâlin icap ettirdiği tedbirler hakkında bir karar vermesi ve bu mükellefiyetin tahminî yükünü memleketin vaktiyle bölünmüş olduğu vergi üniteleri ('avâriz hâneleri) ne göre tevzi ederek her kazaya isabet eden miktarını kadılarına bildirmesi kâfi idi.

Bu hususta müşahhas bir misal vermiş olmak için, Ferhad Paşa'nın Gürcistan seferi münâsebetiyle 992 *senesinde*, Diyarbekir, Halep, Erzurum vilâyetleriyle bazı Anadolu kazalarından ve İstan-

[8] Bk. İslâm Ansiklopedisi, Türkçe çevri, 'avâriz maddesi, 11. fasıkül.

bul'dan çıkarılan inşaat ustalarına âit olan bir defteri⁹ tetkik etmek faydalı olacaktır:

Bu deftere nazaran, yeni kal'aların inşası için lüzumlu görülen miktarda divarcı ve ırgad temini mükellefiyeti, mahalline göre bazı ufak hususiyetler arz etmekle beraber; aşağı yukarı şu misallerde olduğu tarzda tevzi ve tatbik edilmiştir: Diyarbekir kazasında *her 50 'avâriz hânesinden bir divarcı* temini istenmiş ve mezkûr hânelerin ayrıca bu divarcının yol ve yiyecek masrafları ile ücret ve tazminat bedeli için aralarında 2 100 akçe harçlık toplamaları lüzumlu görülmüştür. Temin edilecek ustanın ehliyetine, ırgad ve saka.. gibi daha düşük vasıflı bir işçi olduğuna ve belki de memleketin zenginliğine göre, bazı kazalardan 25, 40 veya 45 hânedan bir işçi ve bu işçiye, mahalline göre, 1 000, 1 500 veyahud 1 880 akçe harçlık toplanması münâsip görülmüştür. Teferruât ve hususî şekiller ne olursa olsun, yine aynı defterden öğrendiğimize göre; zikri geçen bölgelerden devletin *'avâriz bedeli* olarak istediği divarcı ve ırgadları temin ile mükellef tutulan *'avâriz hânelerinin* sayısı, 106 939,5 dur. Ve bu hânelerin 3 506 nefer işçi çıkartmaları lâzımgelmıştır. Gerçekten, bahis mevzuu defterde teferruâtlı bir şekilde kaydedilen hesaplara göre; bu işçilerden 2 323 neferi Gürcistan'daki Lori ve Tomanis kal'alarında fiilî olarak çalışmışlardır. 126 işçinin bedeli alınmış ve 1 057 sinin ise kendileri veya yerlerine nakden bedelleri teslim edilmiştir.

Harb ihtiyaçları için inşaat işçilerini toplamak ve ücretlerini ödemek için kaynaklar temin etme usulleri bakımından ehemmiyetli bir hususiyet arzeden bu salgun sistemi, Osmanlı İmparatorluğunda çok kullanılan ve onun idarî ve malî teşkilâtının esas mekanizmalarından birini teşkil eden ve daha geniş bir tatbikat sâhası bulunan bir usulün hususî bir seklinden ibarettir ve asırlar boyunca ihtiyaçlar arttıkça daha sık kullanılmış olduğunda da şüphe yoktur. Solakzâde tarihinde 914 yıllarına doğru İstanbul'da vukubulan zelzele neticesinde harab olan İstanbul surlarının tamiri için başvuru olan bir çare olarak *salgun* usulüyle işçi tedârik edildiği şu şekilde nakledilmektedir:

«İstanbul hisarının ve sair münhedim olan mevâzi'in ta'mir ve termimi için müşavere olmdı. Bunun üzerine karar verildi ki

[9] İstanbul, Başvekâlet Arşivi, Kâmil Kepeci tasnifi, No. 2554/12, s. 2 - 18.

yirmi evden bir adam ve ev başına yirmişer akçe takdir ile bir mu'temed adam ta'yin ettiler. Şehzâdelerin sancagından alınmayüb mücerred sâir Anadolu memleketlerinden otuz yedi bin adam ve Rumelinden yirmi dokuz bin adam çıkarılıb üç bin mikdarı dahi bennâ ve neccâr getürdüb ve nice nice üstâdlar dahi getürüldi. Bunlardan ma'dâ üçbin müsellim ve sekizbin yaya dahi kireç yapmak için emr olundu.»¹⁰.

Ka'a veya köprü inşaa veya ta'miri, gemi inşası gibi askerî maksatlarla yaptırılacak işlerde *ustaların tedâriki ve ücretlerin ödenmesi mükellefiyeti salgın* usuliyile, halka tevzi edilerek temin edilebildiği gibi; ücretlerin doğrudan doğruya hazineден ödenmesi münasib görüldüğü hallerde de, bir emirle usta celb ve sevkı mümkündür. O zaman işçiler câmi' ve imâret inşaatı için celbedildikleri şekilde toplanmakta idi. Bu hususta bir misal olarak aşağıdaki iki hükmü zikredebiliriz:

Bu hükümlerden birisi, 20 Şa'ban 973 tarihlidir¹¹ ve Sinob'dan Trabzon'a varınca Karadeniz yalılarında bulunan kadılara *Sinob'da binâ olunan gemiler* için lüzumlu olan neccârlarm gönderilmesini emretmektedir. «Taht-ı kazanuzda bulunan neccârânı yazub defter idüb ber-veçh-i isti'câl mahall-i mezbûra gönderesin ki varub *ücret ile hizmet* ideler. Husus-ı mezbûr mühimmâtandır, ihmâl ve müsahaleden hazer idüb emrim mücebince gönderesin ihmâl idenlerün özrü ma'kul olmayub mu'âteb olur ki ana göre mukayyed olasın». Diğer hüküm 4 Zilka'de 980 tarihlidir ve aynı zamanda Biga, Aydıncık, Midilli ve İnoz kadılarına gönderilmiştir. Biga kazasında Kemer denilen limanda inşa olunan iki parça at gemileri için gereken neccârları bu işe memur edilen Mehmed Çavuş istedikçe temin edilmesini emretmektedir: «Bulunan yerlerden tedârik ve ihrâc idüb ve 'âdet üzere *kefilleyüb* ve 'âdet üzere defter ittirüb âlât ve esbâblarıyla Biga Kadısına gönderüb teslîm etdiresin ki anda işledüklerince 'âdet üzere ücretlerin taleb idüb alalar»¹².

Buraya kadar iki ayrı gurub halinde tetkik ettiğimiz misallerden anlaşılacağı veçhile, padişahlarla bazı devlet büyüklerinin inşa ettirecekleri câmi' ve imâret gibi binalarda gündelikle çalıştırılacak

[10] Solak-zâde tarihi, s. 321.

[11] Başvekkâlet Arşivi, Kâmil Kepeci tasnifi, 973 tarihli Ahkâm defteri.

[12] Aynı yer, 980 tarihli Ahkâm defteri.

serbest işçilerin tâbi tutuldukları *meccurî hizmet mükellefiyetinin mâhiyet ve şartları* ile aynı işçi zümrelerinin devlete âit diğer hizmet ve inşaatta çalıştırılma şekilleri arasında bâriz farklar mevcut idi. Türlü *mükellefiyet sistemleri* arasında mevcut olan bu farklar, zamanının idarecileri tarafından sarîh bir şekilde belirtilmiş bulunmakta idi.

Tezkiretü'l-bünyanda bizzat Mi'mar Sinan'ın ağzından nakledilmiş olan ve İstanbul'a getirtilecek Kırk-çeşme suları hakkında kendisine «bu suların gelmesi ne taryıkla mümkün ola?» şeklindeki bir suâl sormuş bulunan padişah arasında cereyan eden muhavereye âit bulunan aşağıdaki fıkra bu hususta oldukça mânâlıdır: «Ben dahi, padişahım bunda iki taryık vardır. Biri oldur ki bendelerinin hadd ve hasrı yok, buyurun her biri hizmete can virir. Biri dahi budur ki *ücretle herkese dest-i mezd ta'yin olma, hazîne sarf olub üs-tâdiyetle işlene merhûm* ve mağfûrunleh de «*evvelki tedbirinin bize faydası olmayub il hayrı olub, tedbir sonra olan tedbirdir ki kendu makamızdan ücret ile getürdüğün kimsenin zerre mıkdarı hâtırı ren-cide olmaya*» deyu buyurdular¹³.

[13] Matbu' nusha, s. 50.